

ЕТОС ГРОМАДСЬКОГО СЛУЖІННЯ У ПОЛЬСЬКОМУ ПУБЛІЧНОМУ ДИСКУРСІ ХІХ ст.

Статтю присвячено аналізу змісту і практичної реалізації польського етосу громадського служіння як певної системи ціннісно-світоглядних і моральних установок, що реалізовувалися через повсякденні практики. Вітчизняні науковці О. Ніколаєнко, Є. Сінкевич, Г. Штан, Ю. Поліщук, О. Буравський досліджували проблеми польських суспільно-політичних і громадських рухів у контексті модерних трансформацій в українських теренах, показали взаємообумовленість специфіки розв'язання «польського питання» Віднем і Санкт-Петербургом та зростання громадської активності поляків, а також вплив на генезис національних рухів інших недержавних народів, що опинилися під владою Габсбургів і Романових. Автор дійшов висновку, що модерні стратегії громадського служіння поєднали шляхетські корпоративні традиції із новою ідеєю активної життєвої позиції кожного поляка, що сприяло збереженню національної ідентичності, виробленню нових форм і методів боротьби за відновлення втраченої державності.

Ключові слова: етос громадського служіння; націєтворення; шляхетський республіканізм; лоялізм; лібералізм; «органічна праця»; консерватизм; позитивізм.

Важливою складовою процесів модернізації польського суспільства упродовж ХІХ ст. стала еволюція його ціннісно-світоглядних засад, зумовлена, з одного боку, поширенням нових європейських філософсько-культурних і політичних теорій, а з іншого, – державно-політичними, соціально-економічними й етнокультурними змінами внаслідок поділу земель колишньої Речі Посполитої між Росією, Австро-Угорщиною і Пруссією. Урядові кола держав-загарбниць від самого початку провадили курс на остаточну інтеграцію польських земель до власного державного простору, що передбачало нівелювання їх історико-культурної та політико-правової традиції тощо.

Втрата державності наприкінці ХVІІІ ст. зумовила тривалий процес відчайдушної боротьби поляків за її відродження, який упродовж наступного століття зазнав ідейної та практичної еволюції. Ці змагання супро-

воджувалися кристалізацією нових форм суспільної організації, модернізацією традиційних інститутів польського соціуму, спробами віднайти нові рецепти національного буття. Генезис модерного польського націєтворення сформулював нові ціннісно-світоглядні засади, що акумулювали ідею боротьби за відродження втраченої держави із відповіддю на виклики часу. І хоча вимога відродження власної державності залишалася лейтмотивом громадсько-політичного життя поляків в усіх частинах колишньої Речі Посполитої упродовж всього ХІХ ст., втім сама ця діяльність зазнала суттєвої змістовної еволюції, зумовленої як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками. До внутрішніх чинників можемо віднести ідейне та практичне розмежування у польському громадсько-політичному середовищі внаслідок розчарування у змовницько-повстанській діяльності, демократизацію ідеології учасників руху,

пошук нових стратегій і практик тощо. Зовнішніми чинниками виступали, перш за все, урядові зусилля щодо розв'язання «польського питання», а також ступінь заангажованості європейських країн у його вирішення.

Слід зазначити, що важливою рисою модерної трансформації польського соціуму цієї доби стала ґрунтовна еволюція поняття «політичної нації», відповідальної за долю країни. Демократизація політичної еліти внаслідок розширення соціальної бази учасників польського національно-визвольного руху спричинила до зростання ролі громадськості у вирішенні майбутньої долі народу. До традиційних керманів нації – шляхти і католицького духовенства – приєднуються вихідці з інших соціальних груп, перш за все представники «вільних професій» (вчителі, юристи, лікарі тощо), що сприяло поєднанню нових принципів консолідації польської спільноти із традиціями національно-визвольної боротьби минулих поколінь. Одним із таких засадничих концептів збереження польської національної ідентичності в умовах бездержавності став етос громадського служіння як визначальний чинник польського патріотизму і громадянської відповідальності. Упродовж ХІХ ст. змістовне наповнення поняття суттєво трансформувалося, не в останню чергу внаслідок репресивних заходів імперських урядів, але сам етос громадського служіння залишався екзистенційним символом польського народу, його права на власне національне буття. Аналіз змісту і практик етосу громадського служіння у польському публічному дискурсі сприятиме з'ясуванню специфіки громадсько-політичної активності поляків в умовах боротьби за відродження власної державності у зазначений період.

Метою нашого дослідження є з'ясування значення етосу громадського служіння у польському публічному дискурсі ХІХ ст., що передбачає розв'язання низки дослідницьких завдань:

- визначити зміст поняття «етос громадського служіння», його основні характеристики;
- проаналізувати форми практичної реалізації етосу громадського служіння у польському середовищі модерної доби;

- з'ясувати роль громадської діяльності поляків у процесі модерного націєтворення.

Зростання громадської активності через демократизацію суспільного життя стало визначальною рисою модерної доби. Залучення широких верств населення до розв'язання соціально-економічних і соціокультурних проблем регіонального й локального рівня мало компенсувати відсутність легальних політичних та громадянських свобод на теренах Росії, Пруссії й Австро-Угорщини.

Аналіз публікацій, в яких започатковано дослідження громадської активності поляків в умовах бездержавності, дозволяє зробити наступні висновки. По-перше, польські громадсько-суспільні рухи досліджено у загальних працях з історії Польщі. Автори намагаються проаналізувати громадську діяльність крізь призму загальнопольського історичного поступу, у контексті суспільних трансформацій модерної доби, встановити загальнонаціональні риси і регіональні відмінності, з'ясувати вплив державних інституцій на оформлення польського руху [6; 7; 9; 10; 12; 19].

По-друге, громадську діяльність поляків досліджували польські науковці Т. Лепковський, М. Коженювський, Я. Кушлейка, А. Мейсснер та ін., які визначили чинники суспільно-політичних, етнокультурних і соціальних змін на землях колишньої Речі Посполитої упродовж ХІХ ст., проаналізували форми практичної реалізації етосу громадського служіння крізь призму суспільно-культурної діяльності польської спільноти [1–3; 14].

Вітчизняні науковці О. Ніколаєнко, Є. Сінкевич, Г. Штан, Ю. Поліщук, О. Буравський досліджували проблеми польських суспільно-політичних і громадських рухів у контексті модерних трансформацій в українських теренах, показали взаємообумовленість специфіки розв'язання «польського питання» Віднем і Санкт-Петербургом та зростання громадської активності поляків, а також вплив на генезис національних рухів інших недержавних народів, що опинилися під владою Габсбургів і Романових [5; 13; 15–17; 20]. Отже, можемо зробити висновок, що окремі аспекти суспільного буття поляків стали предметом належної уваги науковців. Разом з тим, теоретико-методологічний ана-

ліз концепту етосу громадського служіння сприятиме з'ясуванню специфіки ідеологічного і практичного оформлення польських суспільно-громадських рухів модерної доби.

Аналіз концепту етосу громадського служіння доцільно розпочати із з'ясування його змісту. Тофтул М. Г. автор «Сучасного словника з етики», пропонує визначення «етосу» як характеристики життєвої поведінки, стилю життя певної спільноти людей; узагальненої характеристики культури цієї спільноти, вираженої в системі її основних цінностей і норм поведінки, зокрема моральних. «Етос, втілюваний і обов'язковий у соціальній групі чи суспільстві загалом, – це чітко визначений набір ідеальних культурних взірців (ідеалів), «правил гри». Через залучення і реалізацію цих еталонів поведінки чіткіше окреслюються цінності відповідної групи, формується та відтворюється її стиль життя» [18, с. 179].

Таке розуміння етосу як певної системи ціннісно-світоглядних і моральних установок, що реалізуються через повсякденні практики, дозволяє виокремити його основні характеристики. По-перше, це сукупність норм поведінки, що впливає на обрання стратегій та їх практичну реалізацію в межах конкретної соціальної групи, визначає її роль і місце у суспільстві. По-друге, етос як набір культурних взірців має історично обумовлений динамічний характер, залежить від конкретно-історичної ситуації. По-третє, поняття «етосу» часто набуває символічного характеру, надаючи нових сенсів повсякденним життєвим практикам соціальної групи чи індивіда.

Упродовж першої половини ХІХ ст. в умовах бездержавного існування у польській суспільній свідомості відбувається генезис етосу громадського служіння як чинника збереження національної самобутності. Поразка національно-визвольної боротьби поляків під час наполеонівських війн, нівелювання польської історичної спадщини в процесі інтеграції земель колишньої Речі Посполитої до складу державних організмів Росії, Австро-Угорщини і Пруссії, зрештою, поразка Листопадового повстання 1830–1831 рр. зумовили пошук нових сенсів патріотичної свідомості і національного буття. В умовах загальноєвропейських суспільних трансфор-

мацій, спричинених індустріалізацією та урбанізацією, руйнацією традиційної династично-станової структури суспільства і поширенням ліберально-демократичних ідей відбуваються докорінні зміни ціннісно-світоглядних принципів людського буття. Розбудова громадянського суспільства вимагала активної життєвої позиції, діяльності в ім'я громади: «...особиста творчість і праця швидко перетворювались на вищу цінність існування, породжували віру у невичерпні можливості людського генія, покликаного змінити світ на краще, спонукали бачити в кожній людині особистість, руйнували станові перегородки» [12, с. 335].

Реакція поляків на ці зрушення відповідала вимогам часу. Етос громадського служіння, що був невід'ємною складовою польської політичної свідомості упродовж всього періоду існування Речі Посполитої, отримав нове змістовне наповнення. Якщо раніше шляхта ототожнювала себе із усім польським народом (*naród szlachecki*), усвідомлюючи свою виключність і політичні преференції [2, с. 216–217], вона водночас виступала активним суб'єктом державно-політичного і суспільного життя. Така історико-правова і політична традиція Речі Посполитої зумовила кристалізацію шляхетського етосу громадського служіння як базового принципу польського суспільного буття.

Як слушно зауважив А. Валіцький, «специфічна культурна спадщина шляхетської демократії... пояснює гідну подиву життєздатність шляхетського етосу, його чеснот і вад у польській патріотичній свідомості» [6, с. 729]. Він зазначав, що «вольність старожитна» (*вияв шляхетської демократії – Н. Г.*) мала республікансько-демократичний характер і ґрунтувалася на співучасті у політичній владі, була свободою у царині публічній: «Польський шляхтич не вважався людиною приватною; «людьми приватними» були плебеї, натомість шляхта була колективним сувереном, приналежність до неї надавала права і зобов'язувала служити громадській справі... Ідеал «республіки», далекий, певна річ, від повсякденної життєвої практики, покладав, що справжнім полем свободи є не царина життя приватного, а... «справа, спільна для всіх», «те, що є громадським», «спільна для всіх чеснота і користь». Свобода...

полягала в активній співучасті особистості у політичних рішеннях і перетворенні її через це на «пана власної долі» [6, с. 729–730].

Інкорпорація земель колишньої Речі Посполитої до складу держав-загарбниць спричинила еволюцію етосу громадського служіння у польській суспільній свідомості. В умовах відсутності легальних механізмів власного націстворення свобода особистості зосереджується у приватній царині. Заборона на співучасть у владі політичній спричинила дистанціювання від неї, тобто прагнення до максимального обмеження її втручання у сферу, регульовану «приватним правом». В умовах тотальних урядових заборон і обмежень господарська і культурно-просвітницька діяльність також розцінювалися поляками як царина приватна, що потребують захисту від втручання будь-якої публічної влади [6, с. 729].

Слід зауважити, що упродовж першої половини XIX ст. адміністративно-правова і культурна уніфікація, а також соціальні зміни внаслідок примусової декласації шляхетської спільноти, розчарування у змовницько-повстанській діяльності спричинили кризу етосу громадського служіння. У польському середовищі виокремлюються ідейно-політичні течії лоялістсько-угодовська та повстансько-революційна. Кожна з них запропонувала власне бачення служіння національним інтересам. Угодовці, найвизначнішими представниками яких були маркіз А. Вельопольський, краківські станьчики і галицькі подоляки, виступали за визнання влади загарбників в обмін на поступки національно-культурного спрямування, часто обіймали впливові державні посади, відзначалися крайнім консерватизмом у соціальних та політичних питаннях [12, с. 365–366].

Представники повстанської, або революційної, течії віддавали перевагу змовницько-конспіративній діяльності та збройній боротьбі, вбачаючи в цьому своє громадянське покликання. Як слушно зауважив Н. Дейвіс, вони «мали поодинокі невеликі успіхи, і кожна з їхніх невдалих авантур провокувала хвилю репресій, що значно збільшували несправедливість, яку вони прагнули усунути» [9; с. 477]. Разом з тим, на думку науковця, «їхні жертви породили чуття моральної вищості, з яким сили держав, що поділили

Польщу, не мали змоги боротися... Вони стали джерелом натхнення для міфів і поезії, якими могли жититися майбутні покоління. Спровокувавши владу на десятиріччя активних репресій, вони витворили інший, духовний контекст боротьби» [9, с. 479].

Важливий вплив на етос громадського служіння справили ідеологія позитивізму та ідеї «органічної праці», що поширилися у польському суспільстві після поразки Січневого повстання 1863 р. За відсутності державної підтримки громадської діяльності позитивісти проголосили культ освіти і праці для добра суспільства: «Позитивістські ідеї «органічної праці» означали заміну формули порятунку нації через відновлення державності новим завданням – «збереженням нації» без державності» [17, с. 30].

Ідея органічної праці, що передбачала підвищення економічного і культурного рівня життя суспільства через його здатність до самоорганізації, лежала в підвалинах створення просвітницьких закладів, які фінансувалися багатими людьми: Музею промисловості й сільського господарства, наукових часописів та Каси ім. Юзефа Мяндовського, яка виділяла кошти на наукові дослідження. Характерним явищем у другій половині XIX ст. стало зростання кількості польськомовних періодичних видань. «Так, на польських землях у складі трьох імперій у 1864 р. виходили 83 періодичні видання, у 1884 р. – 230, у 1896 – 355» [17, с. 39].

Водночас, важко не погодитися із А. Валіцьким, що польська «націотворча еліта (шляхта, а далі інтелігенція) не виробила в собі «буржуазних» чеснот, таких як хазяйновитість, ощадливість, не навчилася ставитися до індивідуальної господарської діяльності як до вищого покликання й шанувати досягнуті в ній успіхи... ця еліта залишилася відданою цінностям шляхетським, таким як честь, мужність у відкритому двобої (як правило, вона не поєднується з відвагою громадянською), свобода, усвідомлена як участь у колективній суверенності, а не як захист прав особистості в реалізації її власних, індивідуальних життєвих планів; що вона не засвоїла правничу культуру, особливо повагу до приватного права. Демократичні ідеології польської інтелігенції узгоджувалися зі шляхетським духом в наголошенні безкорисливості, самопожертви й героїзму; навіть «ор-

ганічна праця», щоб набути в тому кліматі суспільного визнання, мусила якомога більше наблизитися до безкорисливої суспільної діяльності, виконуваної в ім'я патріотичного обов'язку» [6, с. 736–737]. А. Валіцький дійшов висновку, що цей етос громадського служіння гальмував вивільнення економічної енергії народу, був вороже налаштований до цінностей «буржуазних», що створювало психологічні перешкоди в процесі економічної модернізації [6, с. 737].

Аналіз еволюції етосу громадського служіння упродовж XIX ст. дозволяє виокремити щонайменше два етапи. Перший умовно охоплює період до поразки Січневого повстання 1863 р. і характеризується переважанням змовницько-конспіративної і повстанської діяльності, до якої були залучені багато польських офіцерів і студентська молодь. Слід, однак, зауважити, що в перші роки утворення Королівства Польського частина польських громадських діячів, переважно представників земельної аристократії, намагалася шляхом досягнення компромісу із чужоземною владою зберегти елементи суверенності польського народу. Найвідомішими представниками цієї течії були князь А. Чарторийський, маркіз А. Вельопольський, Ф.-К. Друцький-Любецький та ін. Обіймаючи високі державні посади, вони намагалися поєднати шляхетські традиції громадського служіння із новими політико-правовими умовами. Зосередження зусиль у господарській і культурно-просвітницькій сферах дозволяло зберегти соціально-економічне та культурне домінування поляків на землях, що опинилися під владою іноземних загарбників, продовжити традиції шляхетської станової солідарності і республіканізму колишньої Речі Посполитої, що усвідомлювалися більшістю поляків як символ національного буття.

Посилення урядових репресій після поразки Листопадового 1830–1831 рр. та Січневого повстання 1863–1864 рр. започаткували нові форми громадської активності. «...служіння суспільству, протиставленого непольській державі, вплинуло на політичний розвиток польського народу, для якого громадська діяльність пов'язувалась з ініціативами на користь суспільства» [15, с. 109]. Натомість протиставлення себе суспільству роз-

цінювалось як зрада національних інтересів. За цих обставин зросла роль традиційних польських соціальних інститутів – косяолу і родини [9, с. 495; 15, с. 148].

Найпоширенішими формами громадської діяльності поляків в цей період стали заснування різноманітних благодійних і благодійних товариств, відкриття таємних навчальних закладів, зокрема пансіонів для дівчат [15, с. 151, 234; 16, с. 217]. Як вище зазначалося, зросла кількість польськомовних періодичних видань, засновуються спортивні і культурні товариства, товариства взаємної допомоги тощо.

Отже, можемо зробити висновок, що етос громадського служіння став провідною тенденцією суспільного і національного буття поляків у складі Російської, Австро-Угорської і Пруської держав. У процесі змістовної та практичної еволюції, зумовленої як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками, були сформульовані нові ціннісно-світоглядні засади польської національної ідеї. Новий етос синтезував традиції шляхетського республіканізму Речі Посполитої, зокрема в частині публічної діяльності як прояву патріотизму, із новими європейськими ідеями індивідуалізму й активної життєвої позиції окремих представників спільноти. Зростання заангажованості індивідів у громадські справи спричинило урізноманітнення форм і методів практичної діяльності, подальше розмежування між публічною і приватними сферами, зростання ролі польських традиційних соціальних інститутів.

Необхідно зазначити, що специфічною константою польського етосу громадського служіння упродовж всього XIX ст. залишалася ідея боротьби за відновлення втраченої державності. Демократизація суспільного життя, поява нових ідеологічних доктрин і суспільно-політичних течій, генезис українського, білоруського, єврейського, литовського національних рухів, емансипація селянства, розгортання робітничого і феміністичного рухів модернізували суспільне життя поляків, втім дороговказом для нових поколінь поляків залишалася ідея Польщі, перед якою інші суспільні проблеми відсувалися на другий план.

Список використаних джерел

1. Kuszlejko J. Książka polska w Rosji na przełomie XIX i XX wieku / Jacek Kuszlejko; Biblioteka Narodowa. Instytut Książki i Czytelnictwa. – Warszawa : BN, 1993. – 258 s.
2. Łepkowski T. Polska – narodziny nowoczesnego narodu. 1764–1870 / T. Łepkowski. – Warszawa, 1967.
3. Meissner A. Sprawozdania instytucji szkolnych, organizacji i towarzystw kulturalno-oświatowych jako źródło do dziejów oświaty w Galicji / Andrzej Meissner // Z dziejów oświaty na ziemiach Polskich w XIX i XX wieku. Studia i szkice. Pod red. M. Pękowskiej. – Kielce : Wyd-wo Uczelniane, 2007. – 378 s. – S. 159-168.
4. Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793-1914) / Д. Бовуа. Авторизованный перевод с французского Марии Крисань. – М. : Новое литературное обозрение, 2011. – 1008 с.: ил.
5. Буравський О. А. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст.: Монографія / О. А. Буравський. – Житомир: Вид-во ЖДУ, 2004. – 168 с.; ил.
6. Валіцький А. Три патріотизми / Анджей Валіцький; пер. з польськ. В. Гломозди // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 724-767.
7. Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодні / Пьотр Вандич. Пер. з англ. С. Грачовой. – К.: Критика, 2004. – 463 с.
8. Горизонтов Л. Е. Парадоксы имперской политики: Поляки в России и русские в Польше (XIX – начало XX в.): Монография / Л. Е. Горизонтов. – М. : Индрик, 1999. – 272 с.
9. Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі / Норман Дейвіс; пер. з англ. П. Тарашук. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. – 1080 с.: ил.
10. Дильонгова Г. Історія Польщі 1795-1990 / Ганна Дильонгова; пер. з польськ. М. Кірсенка. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 239 с.
11. Западные окраины Российской империи: Монография / Л. А. Бережная, О.В. Будницкий, М.Д. Долбилов и др. [под ред. А. И. Миллера]. – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – 608 с., ил.
12. Зашкільняк Л. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2002. – 752 с. + 8 кол. мап.
13. Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті: Монографія / О. Я. Калакура. – К. : Знання України, 2007. – 508 с.
14. Коженівський М. За Золотими ворітьми Суспільно-культурна діяльність поляків у Києві в 1905–1920 роках. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2015. – 664 с.
15. Ніколаєнко О. О. Польські жінки Наддніпрянської України в другій половині XIX – на початку XX ст.: громадське і приватне життя: монографія / О. О. Ніколаєнко. – Х. : Вид-во НТМТ, 2015. – 360 с.
16. Поліщук Ю. М. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.): Монографія / Ю. М. Поліщук. – Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – 432 с.
17. Сінкевич Є. Г. Краківська історична школа в польській історіографії: Монографія / Є.Г. Сінкевич. – Миколаїв : Вид-во Чорноморського державного університету ім. Петра Могили, 2010. – 332 с.
18. Тофтұл М. Г. Сучасний словник з етики: Словник / М. Г.Тофтұл. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. – 416 с.
19. Тымовский М. История Польши / Михал Тымовский, Ян Кеневич, Ежи Хольцер. Пер. с польск. – М. : Изд-во «Весь Мир», 2004. – 544 с.: ил.
20. Штан Г. В. Польський національний рух в Російській імперії (1905–1914 рр.). Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.02 / Г. В. Штан; Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2009. – 28 с.

N. Yu. Hromakova

Associate Professor (docent) of Philosophy and Politology Department
the University of the State Fiscal Service of Ukraine, Irpin, Kyiv

THE ETHOS OF PUBLIC SERVICE IN THE POLISH PUBLIC DISCOURSE

The article is devoted to the analysis of the content and practical implementation of the Polish ethos of service for the community as a certain system of value-ideological and moral attitudes that were implemented through everyday practices. The author concluded that the ethos of community service had represented a set of values and worldview that had been a synthesis of traditions of shlyachta's republicanism of the Commonwealth, in particular in the sphere of public activity as a manifestation of patriotism, with the new European ideas of individualism and active life position of individual members of society.

The absence of legal channels for the implementation of national and political rights and freedoms of Poles had caused the increasing of activity in the cultural, educational, business, charity, and other spheres of public life. It led to a further demarcation between public and private spheres of social life, the increasing role of the Polish traditional social institutions, in particular the Catholic Church and the family.

The ideology of positivism and the ideas of “organic working”, which spread in Polish society after the defeat of the January uprising of 1863, made an important influence on the idea of working for the community. The most common forms of social activity of the Poles in this period were the foundation of various charitable societies, the opening of illegal schools, in particular boarding houses for girls. First of all, at the expense of the public, the number of Polish periodicals increased, sports and cultural associations, mutual aid societies were founded, etc. Throughout this period, the working for the community was seen as the duty of every conscious Pole, whose implementation would bring about the restoration of the Polish state.

Key words: *the ethos of public service; the nation building; the shlyachta's republicanism; loyalism; liberalism; «organic working»; conservatism, positivism*

Рецензенти: *Сінкевич Є. Г., д-р іст. наук, професор;
Стройновський А., д-р іст. наук, професор.*

© Громакова Н. Ю., 2017

Дата надходження статті до редколегії 21.08.2017